

תורה ומדע - שותפות או ניגוד?

א. הקדמה

ב. התנגשות מדומה

1. עקרונות המדע

2. התייחסות התורה לעקרונות אלו

ג. מהו תחום העיסוק של המדע?

ד. סתירה בין מדע ואמונה

1. האם ניתן במעבדה ליצור בעל חי מיסודות דוממים?

2. תורת ההשתלשלות (אבולוציה):

האם העולם בכלל וכל מיני בעלי חיים שבו התפתחו מצורות פחות מפותחות?

3. ייחודו של האדם

ה. התקדמות המדע, הכרה בנפלאות הבורא (תועלת עיונית)

א. הקדמה

מקובל שהעידן המודרני התחיל בערך לפני שלש מאות שנה. מאז המאה הרביעית באלף הששי פקדו את העולם שלש מהפכות שונות - המדעית, התעשייתית, והפוליטית. הבעיות שצצו והחריפו בישראל על רקע המהפכות הללו טרם מצאו את פתרונן, היהדות היתה שרויה במשבר רוחני, והנה קם עלינו הכורת. בתקופה האחרונה עברה על עמינו סערת חורבן אשר כמוה לא נהייתה מאז היינו לעם, ועד שלא הגענו לסף כליה כללית ר"ל זרחה שמש צדקה ובקע אור חדש על ציון.

התפוררות היהדות באירופה לפני החורבן היתה תוצאה ישירה של כשלון להתמודד עם מערכת הכוחות התרבותיים, הרוחניים, והחברתיים בעת החדשה. אותם הכוחות מאיימים עדיין עלינו במולדתינו המחודשת, ולא ניתן לדחות עוד את העימות עימם.

כאן רצוני לדון רק על ההתנגשות בין תורה ומדע. היו כאלה אשר פנו עורף לכל ההתפתחויות המפתיעות של מדעי הטבע. ניסו להסגר בתוך מבצר מדומה בו ישמרו על המסורת העתיקה בלי להתחשב כלל עם העולם החדש. מאידך היו רבים שברחו מן המקלט בחשבם שהאמת היא בחוץ ואי אפשר למדע החדש לדור בכפיפה אחת עם התורה הישנה. חיפוש האמת הטהורה נראה להם כסותר נאמנות למורשת אבות.

הללו - נתקו את עצמם מן המדע, והללו - מן היהדות, ושניהם טעו טעות מרה. ביסוס כלכלי של החברה בכללותה ולא כל שכן במקום שיש איום חרב מבחוץ, לא ייתכן בלי טיפוח המדע והטכנולוגיה המאפשרים לכל שדרות העם, ולא רק ליחידים סגולה מועטים, להשתחרר מכבלי העוני המדכא וליצור להם אורח חיים המספק להם גם רווחה, גם נופש וגם אתגר לפנות לערכים רוחניים, מוסריים ותורניים. ואין צורך לומר כי עזיבת היהדות והפרת הברית אף היא לא תתכן! כשם שלא הועילה להם נתינות גרמנית והתאזרחות בתרבות המערב להמוני בית ישראל שהתנכרו לשרשיהם, כן לעולם היה לא יהיה ככל הגויים בית ישראל, כי מי שמאבד עצמו לדעת היתכן שיחיה?

ברם אם באמת שני עולמות נפרדים הם - תורה ומדע - בנויים על יסודות והנחות מנוגדים, הרי על הפער שביניהם לא ניתן לגשר, ולשווא הוא העמל לזווג את הבלתי מזדווג. וודאי יש הרבה סוברים כן בשני המחנות, ואילו היתה האמת עמהם כי אז חס וחלילה לא נשאר משונאיהם של ישראל שריד הואיל ואין תקוה לבנות חברה פוריה ומתקדמת על יסודות כלכליים איתנים אשר תממש ותגשים את חזון מלכות שמים עלי אדמות.

ב. התנגשות מדומה**1. עקרונות המדע**

אולם נראה נא אם כדבריהם כן הוא? כדי לברר שאלה זו עלינו לעיין בכמה עקרונות עליהם מושתת המדע. מובן שלכל המדעים יש שיטות ותורות משלהם, ולכל אחד חוקי יסוד המקובלים על כל העוסקים במקצוע. ברם זהו אופיו של המדע שהנחות יסוד אלה כמו התיאוריות הבנויות עליהן ניתנות לשנוי ותמורה ככל שהחוקרים מתקדמים ומתעמקים. לא הרי המושגים של הפיזיקה היום כמושגיה שלפני שלושים או ארבעים שנה, ויש מקצועות שהתאוריות חולפות מהר יותר. בעניינים כאלה אין לדבר על התנגשות בין נתונים מדעיים לבין האמונה, מכיון שהנחות כאלה אינן אלא זמניות בלבד כ"הווה אמינא" המשמשת לקידום החקירה. המדע מתקדם על ידי גילוי נקודת החולשה בתאוריות הקיימות. ככל שמתגלות עובדות שאין החוק המקובל מסבירו, מתרחב המדע על ידי הצעת שיטות חדשות המצליחות יותר.

ברם המתודה המדעית אף היא יש לה עקרונות משלה והללו יציבים הם יחסית, ואילו תמצא סתירה בין עקרונות אלה לאמונה כי אז יהיה הדבר רציני מדי.

המפתח למדע הוא השכל הביקורתי. שוחרי המדע דוגלים בחירות המחשבה והחקירה. כל הצעה מדעית חייבת להבחן בְּכֹר השכל והנסיון. גילוי האמת השלמה היא לעולם ממנו והלאה. אמנם הדרך המובילה אליה היא על שני מישורים כאחת. גילוי תופעות טבע נוספות שלא היו ידועות מקודם, יש והן מחזקות תיאוריות קיימות על ידי כך שאפשר להוכיח שהתיאוריות הללו מסבירות את התופעות החדשות ומחייבות אותן, כגון שאירע לתורת מקסוול על הקרנה אלקטרו-מגנטית כשנתגלו גלי רדיו; ויש שהגילויים החדשים מפריכים שיטות מקובלות, כמו שקרה כאשר התוצאות הצפויות לפי תורת ניוטון לא נתקיימו בניסויים המפורסמים של מיקלסון-מורלי.

אין במדע אמונה בשום תיאוריה כלשהי, כולן אינן אלא זמניות בלבד. אבל יש אמונה איתנה בכח השכל להציע מערכות מחשבה מתאימות אשר בכוחן לא רק להסביר את העבר בתחום מסויים אלא לחזות מראש מה עתיד להתרחש. המדע מיוסד על האמונה שהמציאות כולה ברב-גוניתה, מן החלקיקים הקטנטנים המהווים אבני בנין של העולם התת-אטומי עד לצבאות השמיים, בכל משתקפת אחידות יסודית: הכל מגושר ומחובר על ידי השפעות הדדיות ופועל על פי חוקים משותפים אשר בכוח שכל אנוש לחשוף אותם או על כל פנים מקצתם.

שני יסודות עליהם מושתת המדע כולו:

א. עיקרון האחדות הוא המאפיין את היקום כולו.

ב. השכל יכול לחדור לתוך הטבע! הנצחונות המופלאים על כוחות הטבע שמנחילתנו הטכנולוגיה מעידים על עוצמתו של השכל הביקורתי ועל אמיתות אמונה זו שהשכל שלנו משקף במידה מסויימת את אושיות המציאות כולה.

2. התייחסות התורה לעקרונות אלו

מהי דעתה של תורתנו הקדושה על כל זה? על האחדות אין צורך להרחיב את הדיבור. הפסוק הראשון שלומד ילד יהודי הוא: "שמע ישראל ה' א-להינו ה' אחד" (דברים ו, ד).

כל חלקי התורה שבכתב - הסיפורים והתוכחות, השירים וההגיונות, המצוות והמשפטים, וכנגדן כל חלקי התורה שבעל פה והמסורה בכללותה, כולם ביחד מהווים שלמות נפלאה. נשמתה של האומה כמו נשמותיהם של כל היחידים המהווים את העם כולו - כולן ניזונות מכל חלקי התורה. כשם שאי אפשר לקיים חיים יהודיים בלי מעשי הצדק והיושר, כמו כן אין לתאר יהדות בלי אמונה. כמו שהברית מחייבת ייעוד לעם כולו, כך גם עיניו של כל אדם יחיד מישראל נישאות לחזון.

"לכן גלה עמי מבלי דעת" (ישעיה ה, יג), והדעת פירושה הרבה יותר מן ההוראות המעשיות המפורטות בשולחן ערוך. בעיצוב גישה מתאימה לפי ערכים תורניים לבעיות יסוד, הן בחברה והן בתרבות, הן במדע והן בכלכלה, יש להוסיף דעת. ולשם כך נברא האדם, על אף המכאובים שבדבר.

אמרו חכמים¹ "תורה פרה ורבה". מעת שניתנה להכתב עמלו הדורות להכליל את חלק ההלכה בספר ולא הספיקו. וכל דור מוסיף והולך. על פסוקים מועטים ניתלו הררים הררים של הלכות. בהשתנות העתים ובחילוף המצבים דורשי רשומות מצאו פתרונים לבעיות חדשות. בכל דור ודור נשאלים חכמי ישראל לפסוק הלכות בעינינו שלא שערום אבותינו, ומחדשים הם פסקים ודינים. מאין להם כל אלה? שאלה זו היא לא רק מותרת אלא מחוייבת, שהרי לשם כך "כותבין דברי המזכין ודברי המחייבין" (סנהדרין לד, א), כדי שנדע טעמים ונימוקים אם מקרא אחד יוצא לכמה טעמים ואם אמרו טעם אחד משני מקראות.

על הוראה בלי טעם אמרו "אין אלו אלא דברי נביאות" (בבא בתרא יב, א), ונחלקו קדמונים אם לשבח או לגנאי אמרו². איך יתכן שהתואר "דברי נביאות" ייחשב גנאי? וכי יש לנו גדולים מן הנביאים שזכו בעין נבואתם למראות ה' ועליהם שפעה רוח הקודש ממרומים? אמנם הלכה מקובלת היא ואין בה חולק "אלה המצוות - שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה" (מגילה ב, ב). "לפיכך אם יעמוד איש... ויעשה אות ומופת ויאמר... שה' צוה לו שהדין כך הוא והלכה כדברי פלוני - הרי זה נביא השקר... אף על פי שעשה אות, שהרי בא להכחיש התורה שאמרה לא בשמים היא"³.

אבל חכם עדיף מנביא⁴. ואפילו תלמיד היושב לפני רבו אם אמר טעם המסתבר שומעין לו ואף קובעין הלכה כמותו. עד כדי כך! לא אותות ומופתים בשידוד מערכות הטבע מכריעים אלא דברי חכמים בנחת נשמעים בשינוע שכלי על פי טעמים מוסברים.

הוויכוח התלמודי הולך ונמשך מאז ועד עתה. וכל חכם בודק בעין שכלו את דברי חברו ואף את דברי קודמו. זה רואה פנים לכאן וזה רואה פנים לכאן ומתוך המשא והמתן השכלי כל אחד מנסה להגיע לידי הכרעה. יש מקרים בהם ניתן ללמוד ולהכריע בסברה חד-משמעית ובלי חולק, ויש אשר הטעמים מתחלפים - גם אלה וגם אלה יש להם על מה שיסמוכו. כל הספרות התורנית הענפה אינה אלא פרי עיבוד החומר המקראי והמקובל מסיני, שהוא מעט הכמות ורב התוכן - העיבוד הזה נעשה אך ורק על ידי שכל אנוש. התורה ניתנה בנבואה אבל מאז אין לנבואה חלק בה. רק בדרכי ההגיון הישר והבריא אפשר להסיק מסקנות הלכתיות לגבי שאלות חדשות. ורק בבדיקה ביקורתית וניתוח מעמיק ניתן להגיע לידי הבנה אמיתית במקורות המקובלים מדורות שעברו - הבנה המכשרת אותן להנחילן כמסורת חיה ופוריה לדורות הבאים. "כשהיה רבי עקיבא מסדר הלכות לתלמידים אמר, כל מי ששמע טעם על חבירו יבוא ויאמר". ולא זו בלבד, אלא דבריו טעונים ביקורת קפדנית: "לא כל הקופץ משתבח אלא הנותן את הטעם!" וכשראה את דברי רבי שמעון שהם סבירים יותר "חזר רבי עקיבא להיות שונה כדברי רבי שמעון" (תוספתא זבים א, ה-ו).

השכל הביקורתי הוא העמוד שעליו נשען המדע והוא הוא העמוד המקיים את ההלכה. אילו לא ניתן לסמוך על פעולת השכל וההגיון האנושי כי אז ח"ו נתבטלו רוב גופי תורה.

לא לירא ורך הלבב ניתנה תורה, ולא למתחמק הבוחר בוודאות מדומה - "שמא יאמר הדיין, מה לי בצער הזה? תלמוד לומר 'עמכם בדבר משפט' - אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות" (סנהדרין ו, ב). היהודי העושה "ביראת ה' באמונה ובלבב שלם" (דברי הימים ב יט, ט) בוטח הוא כי "עמכם בדבר משפט"⁵, ולפיכך סומך הוא על מה שענינו רואות - על השכל ועל כוחו להתקרב לאמת בכל מקצועות החקירה. ה' ברא את האדם ונתן בו שכל להבין ולהשכיל, ולא לשווא נתנו.

וכאן מגיעים אנו לנקודת המוקד. התורני כמו המדען שניהם משתמשים בכלי ההגיון והביקורת. אולם האם זה מספיק? אילו היה אדם נפש בלא גוף - כמו השכלים הנבדלים עליהם דובר אצל הוגי דעות ימי הביניים - כי אז היה אפשר להסתפק בשכל בלבד. אפילו לא ניתן לשכל אלא להכיר מהו הבלתי-אמת, ולא

¹ פסיקתא זוטרתא (מדרש לקח טוב) ריש ויקרא.

² ראה תוספות במסכת בבא בתרא (יב, א, ד"ה א"ר) וכן תוספות במסכת עירובין (ס, ב, ד"ה אין).

³ רמב"ם (יסודי התורה ט, א-ד).

⁴ בבא בתרא (יב, א). ראה הקדמה לפירוש המשנה שהסביר הרמב"ם את ההבדל היסודי שבין סמכותו של הנביא לבין זו של החכם.

⁵ דברי הימים (ב, יט, ו). וכדאי לציין כי גישה זו מאפיינת את חכמי ההלכה בכל הזמנים, ואף שנתקטנו הדורות גם אנו אין לנו אלא מה שענינו רואות. כך הם דברי גדולי הפוסקים בדור האחרון הגר"מ פיינשטיין זצ"ל (בהקדמה לספרו אגרות משה):

"שהאמת להוראה הוא מה שנראה להחכם אחרי שעמל ויגע לברר ההלכה בש"ס ובפוסקים כפי כוחו בכובד ראש וביראה מהש"ת שכן יש להורות למעשה. וזה מחוייב להורות... נחשב דין אמת".

כל שכן אם נניח שיש לו גם כח לחשוף אמיתות חדשות - שכל נבדל יש לו פנאי לחכות עד שיגיע לידי דעת. ברם לא כן אדם חי. החיים שוטפים ובכל יום ויום אדם נדרש לפעול בכיוון זה או אחר. אין לך מעשה אפילו הקל ביותר שאין לו השלכות לא רק לגבי האדם העושה אלא גם לגבי אחרים. איזו היא דרך ישרה ילך בה האדם עד שלא הגיע לכלל דעת? מחלוקת ישנה היא בין הפילוסופים אם ניתן להגיע לידי וודאות בעקרונות המוסר על פי הנחות הומאניסטיות גרידא, ואפילו נניח שיש אפשרות כזאת - עדיין רחוקה הדרך אליה. ומה יעשו כל הדורות עד אז? לא ראי מדעי הטבע, פיזיקה, כימיה, וביולוגיה, כראי מדע המוסר וחכמת החיים והחברה. למשל, לא ידוע אילו תגליות צפויות אם נקיים ניסויים לשנות את המבנה התורשתי של תאים מסויימים. אבל ההחלטה להמשיך בניסויים הללו טומנת בחובה סכנות עצומות שאי אפשר להמלט מהן על אף שאינן ידועות. החלטה כזו אינה בתחום מדעי הטבע. ההחלטה המוסרית הדרושה כאן אין לדחותה עד שנגיע לידי וודאות. עקרונות המוסר וקבלת עול מלכות שמים הם לנו צרכים חיוניים מראשית דרכנו בחיים.

מי יודע אם יגלה אדם אי פעם את תכלית החיים? על כרחנו עלינו להסתפק בלא ידיעת דבר זה כל עוד משתדלים לחתור אליו. אולם בלי אמונה איתנה שיש תכלית לחיים עלול האדם לאבד את אחיזתו בעולם. זהו שאמר המשורר הא-להי "דרך אמונה בחרתי משפטך שויתי" (תהילים קיט, ל), כיון שבחר לו אדם את דרך האמונה ויוצא מתוך בטחון בבורא שהוא אמת ומשפטיו אמת, רשאי הוא לסמוך על דעתו להבין ולהורות במשפטיו.

אולם מי שאינו מוכן לשאת בעול חובת האדם בעולמו כל עוד לא הגיע לידי הוכחות מדעיות שאמנם מחוייב ועומד הוא - אוי לו ואוי לשכנו. קבלת המוסר המעשי תנאי הכרחי הוא לחיים תקינים בחברה. וכמו כן קבלת הנחות יסוד מסויימות - קרי עקרונות אמונה - הכרחיים הם לכל אדם השואף לפעול בעולם המדע.

מספרים על אחד מגדולי החסידות שנשאל פעם על הפזמון שנהגו לאומרו בסוף התפילה. תחילה מצהירים בוודאות "אין כא-לוהינו", ומה טעם אחר כך שואלין "מי כא-לוהינו"? והוא הסביר את הדבר. בלי הבטחון שאין כא-לוהינו לא ניתן להתקיים בעולם שכולו עמל והוות. אדם שחש וחלילה נסתפק לו אף לרגע כי יש לעולם מנהיג למה לו חיים? הרי טוב לו לאדם שלא נברא משנברא. מי שיש לו עין לראות דמעת העשוקים אשר אין להם מנחם, מי שיש לו אוזן לשמוע קול אנחותיהם של נרדפים שאין להם מציל, מה לו ולעולם שכולו תהו וכל פעולותיו ומאווייו של אדם אף הן לתוהו? אדם שכזה טובע ביאוש; כל מחשבתו מבולבלת ולא יגיע לא לידי שאלה ולא לידי תשובה של אמת כלשהי. ברם אחרי שאנו מעוגנים בבטחון אמיץ שאין כא-לוהינו הדעת נעשית בהירה. המחשבה יכולה לטוס למרומים ולחדור למעמקים בחקר עולם ומלואו. אדם כזה יכול לשאול על הכל, גם "מי כא-לוהינו" ואף להציף מעבר למסך הפרוש על כל החיים.

אדם שכל משמעות חייו תלויה בתוצאת מחקר מסויים - האם יוכל בקור לב ובדיעה צלולה לבדוק את כל האפשרויות, למצות את כל תכנן ולהגיע לידי מסקנות אמת? נקח למשל את תורתו המהפכנית של פרויד. הוא העמיד מספר תלמידים שהם חוקרים רציניים, אבל השפעתו חרגה מתוך מסגרת אקדמאית צרה וגרורותיו נמנים ברבבי רבבות. כמה מאלה מעיינים בדעותיו לשם חיפוש האמת לאמיתו בלבד, וכמה יצר התאוה ממריצם להתחפש בגלימה מדעית שאינה הולמת להם? אדם שבקושי מרסן את נטיותיו המיניות ועל כל פנים בתת-הכרתו מחפש להן אמתלאות - האם ניתן לסמוך על מסקנותיו במקצוע זה? אולם מי שסדרי חייו וערכי המוסר שלו יציבים ואינו מצפה לכל תגלית מדומה כדי לנהות אחר חדשות - כזה ורק כזה יכול לחטט אחרי כל תופעה וסיבותיה לברר וללבן ליבון אחר ליבון עד אשר יגיע לסופו של דבר.

לפיכך לימדנו מורה הדורות:

ואני אומר שאין ראוי לטייל בפרדס אלא מי שנתמלא כריסו לחם ובשר, ולחם ובשר הוא לידע האסור והמותר וכיוצא בהם משאר המצוות... שהן מיישבין דעתו של אדם תחילה⁶.

ומי שאין דעתו מיושבת עליו איך יגיע לכלל דעת?

⁶ רמב"ם (יסודי התורה ד, יג).

ג. מהו תחום העיסוק של המדע?

האם ניתן להסיק כה בנקל שאין התנגשות בין מדע לאמונה? אף אם נכון הוא ששניהם מאמינים באחדות היקום ובכוחו של שכל האדם לחשוף את סודות הבריאה; אף שגם התורה וגם המדע דורשים ממנו גישה ביקורתית לכל שאלה העולה על הפרק, האם לא יתכן שהחקירה החפשית למעשה תעלה קושיות על האמונה שאין לתרצן? ושמה אף תימצאנה הוכחות המכחישות את יסודות הדת?

שאלות אלה נשמעות מדי פעם לפעם, ולמען האמת צריך לומר שדווקא בתוך החוגים של שומרי תורה ומצוות יש מפחדים מפניהן יותר. אם שמענו שלמדע ולדת אמונה משותפת באחידות המציאות כולה, הלא לנו כמאמינים אין זה העיקר. בשבילנו אין זו אלא תוצאה מן העובדה שהיקום כולו הוא מעשה ידיו של הבורא יתברך, הבורא האחד שהוא אדון כל.

אמנם אם לפנינו ניסו גדולי המחשבה להוכיח את מציאותו של הבורא, מעולם לא עלה על דעת אף אחד שתהא אפשרות להוכיח שאינו. ולאמיתו של דבר אף הוא אינו טעון שום הוכחות. המאמין יודע כי "גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי" (תהילים כג, ד). וכשאתה עמדי, מי צריך להוכחות? כל שאר ההוכחות אינן אלא מגוחכות.

אלא שאין להסתפק בעקרון מציאות ה' בלבד. הלא כמה וכמה יסודות האמונה ישנם ומה נאמר עליהן?

ברם בראשונה צריך לעמוד על כך שאין לנו ענין אלא עם שלשה עשר עיקרי הדת בלבד, והם שמנאן רבינו הגדול שהם "סכום מה שצריך להאמין"⁷. שמא תאמר: בטח ישנן כמה וכמה אמיתות בעינינו העומדים ברומו של עולם, אודות מה למעלה ומה למטה, מה לקדם ומה לאחור, ולא נכללו ב"ג העיקרים. עליהם נאמר אשרי המאמין ומאושר ממנו היודע! מי שנגלו לו תעלומות חכמה ישמח בהן ואף ילמדם לאחרים אם ייראה לו. אולם מי שלא הגיע לכגון אלה, אין לו להטריד את דעתו בהן. ואם נפתה לבו אחרי השערות יהיה מוצאן מה שיהיה, הן מחכמי הטבע והן ממקום קדוש יהלכון, סוף כל סוף לגביו אינן אלא השערות ואינן מחייבות.

הרי הדבר פשוט לכל, כי מכל י"ג היסודות אין למדע מהלכים בהם אלא באחד בלבד. כל השאר אינם ניתנים להתערער על ידי שום מסקנות מדעיות לחקר הטבע. אמנם יש שפשטו ידם בעיקר השמיני הוא תורה מן השמיים. באמת כמו כל עובדה היסטורית חד-פעמית אף מתן תורה אין מדעי הטבע יכולים להכחישו. או שאתה מקבל את העדויות של הדורות שעברו או שאתה דוחה אותן, אבל אין מקום לדרוש הוכחות מדעיות על מה שאירע בהר סיני. אין זו תופעה שאפשר לחזור עליה במעבדה כדי לבדוק את התהליכים הקשורים בה על פי הנחות מדעיות.

בחקר ההיסטוריה אין לנו על מה להשען אלא על עדות העבר ועל שרידי השפעותיו על ההווה. כבר אמר אחד מגדולי הוגי הדעות מחכמי אומות העולם: "הרבה עמים יצרו ספרים, אבל רק ספר אחד יצר עם". והרי אנו העם שנוצר על ידי ספר התורה, ואנו חיים וקיימים בעת שרוב העמים שיצרו ספרים הרבה בלהג הרבה ויגיעת בשר כבר חלפו עברו מן העולם. כמו שהכלי מעיד על יוצרו, כך גם העם מעיד על יחודו של ספר התורה.

אולם למעשה, גישת הכופרים היא אחרת. הם מנסים להטיל ספק בערכם של ספרי הקודש על ידי "הוכחות" שהללו אינם אלא ליקוטים וצירופים של קטעי ספרות ממקורות שונים ומתקופות מרוחקות.

מקצוע זה של ביקורת המקרא נעשה ענין לענות בו הרבה בני אדם ולא מעט שונאי ישראל. על אף ההתיימרות לדגול בשיטות מדעיות, בדרך כלל הביקורת המהפכנית אין לה על מה להשען. מדעי הטבע מנסים להבהיר את הקשרים הפנימיים בין תופעות שונות. בין שיש לתופעות משמעות יתירה לגבי בני אדם, בין שאין להן - אין זה מעניין את החוקר. חוקר במדע הטבע אינו מחפש את התכלית של המציאות, וממילא איננו מסיק מסקנות לגבי הקיים מאיזו תכלית מדומה. הוא רואה את המציאות כמו שהיא ומנסה לגלות אילו תהליכים מתמידים בתנאים מסויימים. חוקר הטבע כיום מוכרח להתעלם מכל חישובים של תכלית המציאות, ומאז נטשו המדענים את חקר התכלית והצטמצמו בתיאור הקיים התקדם המדע בצעדי ענק. אמנם גישה זו כבר צפה אותה הרמב"ם ז"ל. דווקא בגלל כך שתכלית הבריאה - היא כוונת רצון הבורא יתברך ומגמתו - היא למעלה משכל אנוש להשיגה, משום כך אי אפשר לנו להתחשב אתה ולהסיק ממנה כלום. לא שאין תכלית לבריאה, ודאי שאין מעשה ה' לריק! אלא שלא ניתן לנו לפרוץ מתוך כבלי

⁷ פירוש המשנה להרמב"ם מהדורת ר"י קפאח, הקדמה לפרק חלק סנהדרין.

החלל והזמן להגיע אפילו לידי צל של מושג לשם מה נברא העולם. לפיכך בחקר הטבע אל להתחשב במה שלאחר הטבע, וממילא אין למדע עסק במשמעות מוסרית או שום משמעות אחרת.

כל זה אמור בתופעות הטבע. אבל אם אדם שולח לך מכתב, ואתה דן בו כאילו הוא אבן שהעלהו הר געש מבטן האדמה, או אפילו כצמח שגדל מן הקרקע; ואתה בודק וחוקר את כל ישותו החמרית - הנייר, הדיו, צורות האותיות וכיו"ב, ואתה מתעלם מן העובדה שיש כאן היגדים במכתב זה בעלי משמעות החורגת ממסגרת החומר שלו; אם כך אתה עושה בו, חבל על כל הטרחה. שהרי אין אדם שולח מכתב אלא כדי למסור איזה תוכן משמעותי. ואם באת למצות את משמעותו של המכתב צריך גישה שונה לגמרי. לא סוג הנייר או הדיו מעניין אותך. צריך להבין את הלשון של המכתב. ולא עוד, אלא שלא יספיק אפילו לדעת את השפה בה כתוב המכתב. יתכן שבלי הידיעה מי הוא השולח לא ניתן לפענח את הכתוב. אותן המילים בפי אנשים שונים - מובנים אחרים יש להם, ואף מנוגדים לגמרי.

מי שממאן מראש לקבל שיש לפניו מכתב בעל משמעות עמוקה - לעולם לא יגלה אותה. מי שאינו מודה שהבורא יתברך מנבא בני אדם - לעולם לא ידע להבחין בין דברי א-לוהים חיים לבין פטפוטי דרדקים. לא כמו חוקר הטבע, שאם נתקל בדבר הקשה תולה הוא את החסרון בהבנתו ובמושגים המדעיים הטעונים שיפור - מבקר המקרא מייחס כל קושי לבערות הכותב. כל הקושיות והפירויות שמבקרי המקרא מתפלפלים בהם לא נתגלו על ידיהם. הם נודעו מכבר לחכמי התורה אלא שהם מצאו בהם אתגר לדלות מים עמוקים לרוות את הצמאים לדבר ה', והמבקרים צללו במים אדירים והעלו חרס בידם.

היהודי המאמין נענה לדרישה "הפך בה והפך בה דכולא בה" (משנה אבות ה, כב). לשם כך הוא מגייס את כל כלי ההגיון והחקירה כדי להבהיר ולבאר את המקרא. איננו מפחד מן "הפשטות המתחדשים בכל יום"⁸. אדרבה בהן הוא רואה סימן ברכה שהוא מצליח לחשוף את "משמעותו של המכתב" שהוא מהווה תורה שלמה.

ד. סתירה בין מדע ואמונה

אם ישנן התנגשויות בין מדע ודת הרי הם בתחום ההשערות בלבד. נדגים את דברינו בהערות קצרות על שלש בעיות העומדות על הפרק.

א. יצירת בעל חי מלאכותי: האם ניתן ליצור מחומרים דוממים בעל חי?

ב. תורת ההשתלשלות (אבולוציה): האם העולם בכלל וכל מיני בעלי חיים שבו התפתחו מצורות פחות מפותחות?

ג. ייחודו של מין האדם: האם ישנם יצורים בעלי תכונות שכליות בעולמות אחרים בחלל?

אִמְרַ מראש שאין אני מודע להוכחות, ואין אני מומחה להחליט על פיהן, אם מסתבר הדבר שייווצר שום בעל חי במבחנה אם לאו. אף אין לי ידיעה מספקת להגיע לידי דעה עצמאית אם תורת ההשתלשלות בצורה זו או אחרת יש לקבלה כאמת אם לא. מן המותר להוסיף שאין אני מתיימר לדעת אם יש בריות כאדם או אפילו בעלי חיים כלשהם על גרמים שמיימיים אי שם בחלל.

אין רצוני כאן אלא לדון בשאלה: האם מי שמציע תשובה חיובית לאחת משלש השאלות הללו מתכחש בזה לאמונה יהודית? ברם גם לא באתי לענות על שאלה זו על ידי בירור מקיף של אפשרות התאמה מחד או קיום סתירה מאידך, בין דעות אלה לדעת תורתנו הקדושה. לעניות דעתי מספיק להצביע על גדולי תורה בתקופות שונות שחשבו על אפשרויות כגון אלה והשתעשעו ברעיונות דומים, ומעולם לא עלה על דעתם שיש בהן משום סתירה לאמונה. הואיל שנמצאו גם מחייבים וגם שוללים בין גדולי התורה, הרי ברור שאין תורת ה' התמימה מכתובה לנו תשובות לשאלות מעין אלה. וממילא שלא יתכן עימות בין תורה ומדע על רקע השאלות הללו ודומיהן.

⁸ רשב"ם על התורה (בראשית לז, ב).

1. האם ניתן במעבדה ליצור בעל חי מיסודות דוממים?

ידועים דברי חכמים "אם מתכנסין הן כל באי עולם אינן יכולין לבראות יתוש אחד ולזרוק בו נשמה" (ירושלמי סנהדרין פרק ז הלכה יג). אולם עם כל זה לא נמנעו חכמי ישראל מלחשוב מחשבות ולשער השערות באפשרויות כגון אלה. בימי הביניים נסבו על שאלה זו ויכוחים ערים בין החוקרים. הענין סוכם בקצרה בספר שער השמים לרבינו גרשון ב"ר שלמה ז"ל שהיה חתנו של הרמב"ן ז"ל. בלי הסתייגות כל שהיא הוא מביא דעה בשם הפילוסוף אבן סינא:

שאינו מן הנמנע שיתחדש מזג באדמה ראוי לקבל צורה אנושית, כי המצא אדם מאדם אינו הכרח רק על הרוב, והוא הנאות והקל. כמו שהיות עכבר מעכבר וצפרדע מצפרדע הוא על הרוב, ופעמים יתהוה עכבר מן העפר וצפרדע ממי המטר, וכן מינים אחרים... אין בין העכבר והצפרדע וכיוצא בהם ובין האדם בזה חלוף רק ברוב ובמעט, שמציאות זאת ההווה באדם היא מעטה מאוד מאוד מזער ביותר, ובעכבר ובצפרדע אינה במעט ההוא ואם היא מעטה⁹.

אמנם הרבה דורות היה מקובל כמעט על הכל שישנן מיני בעלי חיים הנוצרים מן המים או מן העפר והעיפוש בלי אמצעות בעלי חיים מולידים. בריה כזו אף הוזכרה במשנה אשר במשך תהליך הויתו הוא "שרץ שחציו בשר וחציו אדמה" (חולין ט, ו). תמה על כך הרמב"ם ז"ל, שהיתה לו תחושה מעמיקה הרבה יותר ממה שניתן היה להוכיח למעשה, אולם הואיל ורבו העדים המעידים על תופעות כגון אלה הוכרח לקבל את דבריהם:

והתהוות העכבר דוקא מן העפר עד שיימצא מקצתו בשר ומקצתו טיט והוא מתנועע כולו הוא ספור מפורסם מאד ואין מספר לרבים אשר אמרו לי שראו אותו. ומציאות בעל חי כזה הוא דבר מפליא שאין לדעת לו הסבר כלל¹⁰.

על אף תמיהתו של הרמב"ם ז"ל, ראה בעל תוספות יום טוב חשיבות יתירה לשרץ זה וכתב עליו "זוהי לדעתי טענה גדולה על מאמיני הקדמות"¹¹. ראוי לציין שבעל תפארת ישראל נתקשה מה היא טענה גדולה זו. אולם דווקא העובדה שהוא היה מודע להתפתחויות המדע שבימיו גרמה לו לבעל תפארת ישראל לנסות להוכיח כי אמנם קיימת בריה משונה כזו¹².

בהקשר זה יש כמובן להזכיר את הסיפור בגמרא¹³ על רב חנינא ורב אושעיא שהיו עסוקים בספר יצירה ובראו עגל ורבה ברא אדם. מסתבר שאגדות אלה משלים הן ואין תוכן כבדן, כמו שמוכיחין דברי אביי שלמד ממעשים אלה שבהלכות כשפים יש מהן מותר לכתחילה. אבל מכל מקום הרבה יש שתפשו הדברים כפשוטן, ומעניין שאחד מגדולי האחרונים החכם צבי דן בתשובה¹⁴ על מעמדו החוקי של גולם כזה!

⁹ מאמר שמיני.

¹⁰ פירוש המשנה (שם).

¹¹ (שם).

¹² ראה שם בפרוש הבועז (ב).

¹³ ראה סנהדרין (סה, ב).

¹⁴ שו"ת חכם צבי (צג).

2. תורת ההשתלשלות (אבולוציה):

האם העולם בכלל וכל מיני בעלי חיים שבו התפתחו מצורות פחות מפותחות?

תולדות תורת ההשתלשלות נעוצות בעבר העתיק. גם במקורותינו אנו מוצאים המון השערות וסברות שונות בענין זה, הן ביחס לעולם כולו והן ביחס להשתלשלות מין האדם. אציין פה רק על דוגמאות מעטות.

בימי הביניים נטושה היתה מחלוקת עצומה בין המאמינים בבריאה יש מאין ובין הפילוסופים הדוגלים בשיטת קדמות העולם. רבי יהודה הלוי ז"ל מקדיש לדיון בנושא זה עיון רב וזוהי מסקנתו:

ושאלת החדוש והקדמות עמוקה, וראיות שתי הטענות שוות... ואם היה מצטרך בעל תורה להאמין ולהודות בחומר קדמון ועולמים רבים קודם העולם הזה לא היה בזה פגם באמונתו, כי היה מאמין כי העולם הזה הוא חדש מזמן ידוע ותחלת האדם אשר היו בו אדם וחיה.¹⁵

אמנם לרבי יהודה הלוי ז"ל נראתה זאת רק כאפשרות רחוקה אילו יצטרך בעל תורה להאמין בהשתלשלות עולמות בגלל הוכחות וטענות אשר עדיין לא נתגלו. ברם בעלי הסוד תמכו יתדותם במדרשים קדומים שמדובר בהם על עולמות שבנה הקב"ה והחריבן עד שבנה עולמנו זה.¹⁶ וקרוב לזמננו יותר, כאשר התחילו מדעי הגיאולוגיה ופליאונטולוגיה להתפתח, עמד על כך בעל תפארת ישראל:

מכל האמור נראה ברור שכל מה שמסרו לנו המקובלים זה כמה מאות שנים שכבר היה עולם פעם אחת ושוב נחרב וחזר ונתקומם זה ארבע פעמים, ושכל פעם העולם התגלה בשלימות יתירה יותר מבתחילה - הכל התברר עכשיו בזמננו באמת וצדק... השגחו הב' הגדולה שעמה מתחלת התורה, והשקיפו על ארבעת התגין שעל הב' הזאת, ונמסר לנו מהמקובלים שארבעת התגין מרמזין שכבר ישנו העולם פה הפעם הרביעית עם כל צבאיה, והב' הגדולה תודיענו שהגדול שביצירה, הוא נפש האדם השכלי, כבר ישנו פה פעם שנית.¹⁷

יתר על כך, יש מחכמינו שחילקו את תולדות אדם בעולמנו זה לשני שלבים. התקופה הראשונה טרם הגיע לדרגת "נפש משכלת", ואז היה "חיה בלבד בלתי מדברת עד שנברא בצלם ודמותו".¹⁸ כך נמצא בתשובה לרב יוסף גאון ממתא מחסיא:

שעה ראשונה מן היום עלה במחשבה, שנייה נברא - נ"ל בסוף שנייה - ושלמה ברייתו ונעשה גולם והיתה בו רוח חיים כאחד הבהמות כדכתיב 'ועיר פרא אדם יולד' (איוב יא, יב). ובפרק אחד דיני ממונות אמרין: 'שנייה נעשה גולם, שלישית נמתחו איבריו, רביעית נזרקה בו נשמה' (סנהדרין לח, ב) - ושמה על הנשמה החכמה קאמר, אבל חיות היה בו תיכף שנעשה גולם.¹⁹

זאת אומרת, התקופה השנית בתולדות אדם התחילה בשעה שזכה לנשמה מיוחדת ובכך נעשה "לרוח ממללא".²⁰ ובשלב זה גם נשתפרה צורתו הגופנית ויתכן שלזאת כוונו בדרשם את הכתוב "ויהי האדם לנפש חיה - מלמד שעשה לו עוקץ (זנב) כחיה וחזר ולקחו ממנו מפני כבודו".²¹

וכדאי להעיר שמדברי ר' יהודה בן ברזילי ז"ל, מגדולי הראשונים, יוצא כי שלשה שלבים הם ביצירת האדם. הוא הסביר מה ששנה התנא באבות שהכתב והמכתב נבראו בין השמשות (משנה אבות ה, ו), ומפרש שהמצאת הכתב דורשת חכמה מיוחדת שלא זכה לה האדם אפילו אחרי שכבר היה במדרגת מדבר, כי אם בהגיע בין השמשות השפיע עליו הבורא יתברך דעת יתירה ממרום והעלהו לדרגה גבוהה יותר. בשלב שלישי זה הועלה האדם למעלתו הנוכחית ונשלמה יצירתו.²²

¹⁵ ספר הכוזרי (א, סז).

¹⁶ ראה תורה שלמה לרמ"מ כשר ז"ל לפרשת בראשית אותיות כט, עג וכן בהערות שם.

¹⁷ בחלקו השלישי של "דרוש אור החיים" הנספח לפירושו למשנה סדר נזיקין.

¹⁸ ספורנו לבראשית (ב, ז).

¹⁹ נדפסה בסוף ספר שו"ת הרי"ף מהדורת ר"ז ביעדנאוויץ, בילגורי תרצ"ה. מקצת הדברים הובאו בהערות לתורה שלמה בראשית (א, תשלח).

²⁰ תרגום אונקלוס בראשית (ב, ז).

²¹ בראשית רבה (יד).

²² ראה בפירושו לספר יצירה (מקיצו נרדמים, עמוד 139).

אמנם יש אומרים שכל זה מדובר רק על אדם הראשון בלבד, אבל יש גם מפרשים אחרת, וסיכם דעתם האברבנאל (אף שהוא חולק עליהם):

ראוי שנפרש **האדם** הנזכר תמיד בזאת הפרשה שהוא שם למין, ושעליו דברו הכתובים, לא על אדם הראשון הפרטי²³.

בין הסוברים כך נמנים הרמב"ם ז"ל ור' אברהם אבן עזרא ז"ל ועוד.

אין זה מעניינינו לנסות להכריע כשיטה זו או אחרת לא על פי פירוש הכתובים ולא על פי חקר הטבע, אף לא להסביר איזו שהיא שיטה וליישבה מן הקושיות והפירוקים; ובודאי שלא באתי להתאימה לשיטה מדעית של היום. עלינו להבחין בעקרונות בלבד, ומבחינה עקרונית אין הבדל אם ההתפתחות חלה בתקופה קצרה או ארוכה, שהרי תנועת הזמן היא יחסית, ולפי תהליכי הטבע נמדד הזמן אם רב ואם מעט.

3. ייחודו של האדם

כבר אמרו חז"ל: "אם זכה אדם - אומרים לו, אתה קדמת לכל מעשה בראשית. ואם לאו - אומרים לו, יתוש קדמך, שלשול קדמך"²⁴. אמנם דיעה זו מוזרה נראתה לרוב העולם. חכמי האומות ראו את האדם לא רק כבחיר היצורים אלא גם כתכלית של המציאות כולה. ואיך ניתן לומר שאפילו יתוש ושלשול קדמוהו? אף גם זאת בימי קדם סברו שהארץ עומדת במרכז כל היקום, וכל גרמי השמים נבראו לשמשה. העולם הנוצרי נדעזע כולו כאשר גילו קופרניקוס וגליליאו שאין הארץ במרכז, והארץ אף היא מתנועעת וסובבת את החמה. לא לחנם חרדו אנשי הכמורה לגילויים מדהימים אלה, שהרי הם סוגדים לאדם ומאליהם אותו. אם הועברה הארץ מן המרכז הרי שגם האדם אינו עוד במרכז, ובטח שאינו א-ל.לוא.

אולם היהדות לא סלדה מעולם מקופרניקוס. הבעיה אם הארץ מתנועעת אם לאו כבר העסיקה את חוקרינו בימי הביניים²⁵. הם אמנם שפטו לפי הנראה להם שהארץ נחה, אבל הגיעו למסקנה זו לא בגלל חישובים שבאמונה, אלא על פי מה שנראו להם הוכחות מדעיות טהורות. ואשר לתכלית של הבריאה כולה הורה לנו מורה הדורות:

ודע כי רוב הדמיונות אשר הביאו למבוכה בבקשת תכלית מציאות העולם בכללותו, או תכלית חלק מחלקיו, אין יסודם אלא טעות האדם בעצמו שנדמה לו כי המציאות כולה בגללו בלבד²⁶.

וממשיך הרמב"ם להסביר כי הערכה מוטעית זו בפסיכולוגיה יסודה.

וסיבת כל הטעות הזו, מפני שהסכל הזה ודומיו מן ההמון אינם בוחנים את המציאות כי אם באישי האדם לא יותר. ומדמה כל סכל כי כל המציאות למען אישיותו, וכאילו אין שם מציאות כי אם הוא בלבד... ואילו התבונן האדם במציאות והשכיל אותה וידע אפסות ישותו בה, כי אז היה מתברר לו האמת... וההבחנה האמיתית היא שכל אישי מין האדם שבמציאות, וכל שכן זולתם ממיני בעלי החיים, הם דבר שאין לו ערך כלל ביחס לכללות המציאות ההמשכית כמו שבאר ואמר **אדם להבל זמה**.

יש מן הראשונים שעמדו על מה שהוזכר בגמרא בענין שמונה עשר אלף עולמות²⁷ והעלו שאלות שונות. הר"י בן ברזילי ז"ל משער השערות מעניינות אלא שאינו מוצא הוכחות להכריע ביניהן. בין השאלות שהוא

²³ פירוש ר"י אברבנאל לתורה פי' בראשית (ד"ה 'יכול שיח'). וראה תורה שלמה בראשית (א, תשצב):
"בצלם א' ברא אותו - אותו עשה בצלמו אבל צלם זרעו ישתנה וכו'".

²⁴ ראה ויקרא רבה (יד).

²⁵ הרלב"ג בספרו הגדול מלחמת ה' דן על כך בפרוטרוט בחלק הראשון של המאמר החמישי פרק נא. המאמר החמישי עדיין בכ"י ולא נדפס מעולם מפני שכולו בעניני תכונה מסובכים ומיועד למומחים בלבד. כך כותב שם הרלב"ג:

"מבואר שאי אפשר שישלם מה שיראה מהתנועות לכוכבים בהנחת הארץ מתנועעת והשמים נחים, שאם היה הענין כן, היו הכוכבים כלם במצב אחד קצתם עם קצת, לא ישתנה מרחקם זה מזה ומצבם זה דבר בלתי נמצא כן, אך נמצא קצתם משלימים תנועתם בזמן יותר ארוך וקצתם בזמן יותר קצר, וקצתם מהירים פעם וקצתם מתונים פעם ונזורים פעם. וזה כולו בלתי אפשר לפי זאת ההנחה, עם שהמאמר בשתהיה הארץ מתנועעת תנועה סבובית הוא מאמר מבואר הנפילה, כי מה שיראה לארץ מהתנועה הטבעית היא הירידה למטה כשהוסרה ממקומה הטבעי".

²⁶ מורה נבוכים (ג, כה).

²⁷ ראה עבודה זרה (ג, ב).

דן בהן: האם אותם עולמות מקבילים לעולמנו או שיש בו שמים וארץ וצבא השמים שלהם מרובים כשלנו? האם יש באותם עולמות בעלי חיים? ואם ישנם בעלי חיים, האם גם בעלי בחירה מצויים שם? ואם נבראו שם כאלה, האם נתן להם הבורא יתברך תורה?²⁸

ר' חסדאי קרקש ז"ל בספרו אור ה' חולק על ההנחה שהיקום הוא בהכרח בעל תכלית. הוא מציע שיתכן שישנן עולמות אין מספר, וכל אחד מהן מהווה שלמות עצמאית, כמו העולם שלנו הכולל כל צבאות השמים הנראים ושאין נראים. כך שאפילו על פי ההנחה שהארץ היא מרכזה של עולמנו, אין לדבר כלל על מרכז של כל העולמות כולם. ועל אחת כמה וכמה שאין לייחס לאדם אשר בעולמנו ייחוד החלטי²⁹.

ברם לא בכך עיקר חשיבותו וערכו של האדם. אמנם "אדם להבל דמה". ועל כך תמה המשורר הא-לוהי: "כי אראה שמיד מעשה אצבעותיך, ירח וכוכבים אשר כוננתה. מה אנוש כי תזכרנו וכן אדם כי תפקדנו?" (תהילים ח, ד-ה), אבל "כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקדוש ברוך הוא אתה מוצא ענוותנותו... 'כה אמר רם ונשא שכן עד וקדוש וגו'" וכתוב בתריה 'ואת דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים'" (מגילה לא, א). "חביב אדם שנברא בצלם" (משנה אבות ג, יד) ועל קרבת א-לוהים זאת יש להודות ולשבח לבורא - "ותחסרהו מעט מא-לוהים" (תהילים ח, ו).

בידו של האדם ניתנה האפשרות ליצור ערכי רוח עילאיים. ערכו של אדם הוא בזה שהוא יוצר ולא רק יצור. "אם זכה - אומרים לו, אתה קדמת לכל מעשה בראשית"³⁰. אין כאן שינוי בסדר הבריאה - העובדות הן כמו שהן, קדימה ואיחור האמורים כאן אינן בזמן, כי אם הזכות היא הקובעת. בעינינו זכות וחובה אין פתח למדעי הטבע.

ה. התקדמות המדע, הכרה בנפלאות הבורא (תועלת עיונית)

ניסיתי להצביע על שלוש נקודות עליהן נטושה מחלוקת בין הדת והמדע בעולם המערבי. אמנם לבטיה של הנצרות אינן מעניינינו. אבל למעשה השפיעה מחלוקתם גם עלינו, עד שאצל רבים נשתרשה הדיעה המוטעית שכאילו יש כאן סתירה לא רק בין נצרות למדע כי אם בין אמונה טהורה ובין המדע. ככל שנתערערו אצלם מוסדות הדת וגברה רוח הכפירה פרצו הסערות גם לעולמנו הרוחני. יהודים שרצו לשתות ממעיינות החכמה של המדעים מצאו את כולם תחת מימשל החילונית. ככה נאבדו מאתנו כמה וכמה מטובי בנינו שלא הבחינו שהיהדות לעולם לא תתנגד לחקר האמת, ומאידך חשיפת מסתרי הבריאה לעולם לא תוביל אלא להכרת גדלות הבורא יתברך.

הבאתי דעות של חכמי התורה הנוטות לצד שנראה היום באפנה אצל המדענים. כמובן שהייתי יכול להרבות במובאות וציטוטים לצד השני. המסקנה המתבקשת היא שהכרעה בשאלות כגון אלה - אם בכלל ניתנות להכרעה - תבוא אך ורק בהתקדם חקר הטבע. יתכן שבמשך הזמן יוסר הלוט מעל שטחים אלה ויימצאו ראיות חותכות לפסוק בין הדיעות החולקות. אבל אם תהיינה הוכחות - תהיינה מדעיות טהורות. רק כליהם של מדעי הטבע מסוגלים להפיק תשובות על בעיות במדעי הטבע. אפילו הנבואה אין בכוחה להעביר מידע שאין האדם מוכשר לקלטו ולהבינו. וכבר אמרו חז"ל: "להגיד כח מעשה בראשית לבשר ודם אי אפשר. לפיכך סתם הכתוב - 'בראשית ברא א-להים'"³¹. הואיל ואי אפשר להגיד, לא באו הכתובים ללמדנו פרק לא בפיזיקה ולא בביוגיה, לא בתכונה ולא בקוסמוגוניה.

תהיינה התשובות מה שתהיינה - כל התקדמות בהבנת נפלאות הטבע פותחת לפנינו גם אופקים להרחבת ההכרה הדתית. כי התעצמות כח השכל מחד וגילוי אמת מאידך, שניהם מחזקים את אופיו הרוחני של האדם ומכשירים אותו להגשמת ייעודו. "בזמן שאדם מתבונן בדברים האלו ומכיר כל הברואים ממלאך וגלגל ואדם וכיוצא בו, ויראה חכמתו בכל היצורים וכל הברואים - מוסיף אהבה למקום ותצמא נפשו ויכמה בשרו לאהוב המקום ברוך הוא"³². לענינו - עקרון זה הוא החשוב ביותר. קידום המדע מהווה ערך

²⁸ ראה בפירושו לספר יצירה (עמוד 171).

²⁹ ראה שם (ד, ב). הוא מתנגד לטענתו של הרלב"ג במלחמות השם (ו, יט).

³⁰ ויקרא רבה (יד).

³¹ ראה פתיחה למורה נבוכים.

³² רמב"ם (יסודי התורה ד, יב).

דתי חשוב. לא בגלל שהמדע עלול לאשר מה שכבר ידענו בלעדיו, אלא משום שכל גילוי נוסף של סודות הבריאה חושף לפנינו את נפלאות הבורא יתברך.

כבר ראינו שאין בידי הכלים המדעיים לערער את "יסוד היסודות ועמוד החכמות" שהקדוש ברוך הוא "ממציא כל נמצא"³³. מאידך אין אנו זקוקים למדע להוכיח יסוד זה. הואיל וכך הוא, היוצא מתוך אמונת איתן בבורא העולם ומנהיגו, ומתאוה להכירו - הדרך פתוחה לפנינו להסתכל בדרכי ה' ולהתרשם מכוחו והשגחתו המתגלים בכל עוצמתם והודם בטבע אשר בראו. ככל שאדם מבין יותר בתהליכי הטבע - מכיר הוא יותר בגדולתו של הבורא. אין זה משנה אם תהליך הבריאה היה פתאומי או בהשתלשלות - בין כך ובין כך טמונים בו בתהליך זה רשמי חכמתו יתברך.

דבר זה אמור לא רק לגבי התרחבות ידיעתנו בפרטים נוספים אשר מתגלים לעינינו תמיד. החלפת התיאוריות המדעיות - דחיית מושגים ישנים מפני חדשים - אף בה יש משום ערך דתי. שהרי מדרכו של עולם הוא שאנו מסוגלים להבין תופעות המתחדשות לעינינו רק במושגים שכבר הורגלנו להם. כך למשל בימי קדם ראו את הכל מתהווה על ידי מיזוג היסודות. להם היו מוכרים תהליכים כגון בישול שהוא בעצם פעולת מיזוג. וכמו שהיוצר כלי חרס צר צורה בגלגל ומצרפה בכבשן, כך ניסו להבין את כל הנעשה בעולם הצומח והדומם ואף החי כפעולת בישול ומיזוג אחרי שהגלגל סובב תמיד. מאז ימי ניוטון שחולל מהפכה במדעי הטבע כולם, ירד המיזוג ממרכז הבמה. כי בד בבד עם הגילויים המדהימים במדע הטהור חל גם שינוי מהפכני בטכנולוגיה. הגיעה תקופת המכונה. ושוב ניסו להבין את פעולת גרמי השמיים כמין שעון גדול. כל שאר תהליכי הטבע הובנו לא כדוגמת מיזוג בלבד אלא על מתכונת מכונה. פעולת המכונה הדגימה את פעולות כוחות הטבע כולן. בזמן האחרון, אחרי גילוי תופעות ההקרנה שוב נתחלפה הדוגמה. אין להבין עוד את היקום כולו כמכונה גדולה. עכשיו הגיע תורם של מושגים חדשים כגון שדה וגלים (במשמעותן המדעי החדש כמובן, ולא כפשטם). ומי יודע מה ילד יום?

כבר ביאר מורה הדורות את עוצם התועלת בהתקדמות זו השוללת מושגים בלתי מתאימים - "כל מה שתוסיף לשלול ממנו יתעלה אתה מתקרב להשגה ותהיה קרוב אליו יותר ממי שלא שלל מה שהוכח לך את שלילתו"³⁴. חכמתו של הבורא יתברך היא למעלה מהשגתנו וכל שאנו מצליחים להבחין עד כמה לא יערוך לה כל משל וכל דוגמא, עולים אנו על סולם הידיעה.

נמצאנו למדים, כי כפול ערכו של המדע בשביל איש האמונה.

בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: **צמאה נפשי לאלהים לאל חי!** (תהילים מב, ג)³⁵

מאידך, התועלת המעשית שיש להפיק מיישום המדע לפתרון בעיות החיים השוטפים, היא היא המאפשרת כינון החברה על הרמה הרצויה. הטכנולוגיה היא הכלי המתקן אשר נתן לנו הבורא יתברך שאם נשתמש בו כדי לעשות הכתוב בתורה יתקיים בנו "שיסיר ממנו כל הדברים המונעים אותנו מלעשותה, כגון חולי ומלחמה ורעב וכיוצא בהן, וישפיע לנו כל הטובות המחזיקות את ידינו לעשות התורה כגון שובע ושלוש... כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להן אלא נשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה"³⁶. כבר נראה לעין כל עד כמה ניתן לממש את היעודים "שהטובה תהיה מושפעת הרבה וכל המענדנים מצויים כעפר"³⁷. עכשיו עלינו לצפות לאותם הימים "שלא יהא עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד"³⁸.

³³ רמב"ם (יסודי תורה א, א).

³⁴ מורה נבוכים (א, נט).

³⁵ רמב"ם (יסודי התורה ב, ב).

³⁶ רמב"ם (תשובה ט, א).

³⁷ (שם).

³⁸ רמב"ם (מלכים ומלחמות יב, ה).

הברכה והקללה

א. פתיחה

ב. משמעותן של הברכות והקללות

א. פתיחה

בספר דברים (כז, יא-יד) מספרת התורה על מעמד הברכה והקללה:

ויצו משה את העם ביום ההוא לאמר. אלה יעמדו לברך את העם על הר גריזים בעברכם את הירדן, שמעון ולוי ויהודה ויששכר ויוסף ובנימין. ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל, ראובן גד ואשר וזבולון דן ונפתלי. וענו הלויים ואמרו אל כל איש ישראל קול רם: ארור האיש...

הגמרא במסכת סוטה (לב, א) המובאת ברש"י מבארת יותר. ששה שבטים עלו על הר גריזים וששה על הר עיבל, והכהנים והלויים והארוץ, למטה באמצע. הפכו הלויים פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה "ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וכו'". אלו ואלו עונים אמן. חזרו והפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה ואומרים "ארור האיש אשר יעשה וכו'". אלו ואלו עונים אמן. וחוזרים והופכים פניהם כלפי הר גריזים ואומרים את הברכה השניה וחוזרים והופכים פניהם כלפי הר עיבל ואומרים את הקללה השניה וכן בכל הקללות המובאות בפרשה.

ברצוני להציע תשובה על שתי שאלות בפרשה זו.

א. מדוע נבחרו ששה שבטים אלו לעמוד על הר גריזים והאחרים על הר עיבל?

ב. מדוע הברכה לכיוון הר גריזים והקללה לכיוון הר עיבל?

האבן עזרא (שם, יב-יג) עונה על השאלה הראשונה:

על הברכה בני הגבירות (לאה ורחל) ועל הקללה בני השפחות (בלהה וזלפה) ואם יחסרו שניים (בני השפחות היו רק ארבעה) ובני לאה רבים, ונלקחו הגדול והקטן (ראובן וזבולון).

ומדוע נלקח ראובן אף שהוא הגדול ולא שני הקטנים? מבאר החזקוני כיון שראובן חשוד מבלהה ענה אמן על "ארור שוכב עם אשת אביו" וידעו כולם שלא פשע בדבר.

ברצוני להציע הסבר אחר.

ב. משמעותן של הברכות והקללות

תחילה חשוב לציין שהר גריזים הוא ההר הדרומי מבין השנים, והר עיבל הוא הצפוני. שנית, נראה מהו סדר הנחלה של שבטי ישראל בארץ ישראל מדרום לצפון. השבט הדרומי ביותר הוא שמעון, ומעליו יהודה. ללוי אין נחלה, בית המקדש הוא מקומם. אחר כך בנימין, אפרים, מנשה ויששכר. כך שששת השבטים שעמדו על הר גריזים שהוא ההר הדרומי, הם ששת השבטים שנחלו בחלק הדרומי של ארץ ישראל. שאר השבטים נחלו בצורה הבאה: נפתלי, זבולון ואשר בגליל. ראובן וגד בעבר הירדן. דן בתחלה במישור החוף, ואחר כך עבר השבט צפונה. (מעבר זה רמוז בסוף ספר דברים לד, א), והם הששה שעמדו על ההר הצפוני.

מדוע הברכה לכיוון השבטים הדרומיים, והקללה לכיוון הצפוניים?

בתורה ובחז"ל יש הדגשים שונים על השבטים הצפוניים לעומת הדרומיים. הדגש בשבטים הצפוניים הוא על השפע הכלכלי. לעומת זאת בשבטים הדרומיים יש דגש מיוחד על שכינה, תורה ומלכות. המשכן ובית המקדש היו בארץ יהודה; המלכים מקורם בשבטים שבארץ יהודה: שאול מבנימין, דוד וכל שושלתו מיהודה, וגם ירבעם שפילג את הממלכה מיוסף. מתוך חלוקה זו אפשר להבין שהברכה היא לכיוון החלק התורני בעוד שהקללה הינה לאיזור שבו השפע הכלכלי, שהוא שורש הרע "וישמך ישורון ויבעט" (דברים לב, טו).

אמנם בפרשה הקודמת לפרשת הברכה והקללה אנו נתקלים בדבר מפתיע. התורה (כז, א-ט) מצוה את בני ישראל להקים מזבח שעל אבניו כתובה כל התורה. והיכן אומרת התורה להציב את המזבח ולהעלות עליו עולות ושלמים? דוקא על הר עיבל, על הר הקללה.

יתכן שיש כאן רמז לכך ששפע כלכלי הוא דבר מסוכן, ואולם אם הוא בא בצמוד למזבח שעליו כתובה התורה, צמוד לעיסוק בתורה ולשמירת המצוות, הן מגינות על האדם מהליכה אחר החומריות. ויתכן שבמקרה כזה השפע הכלכלי הוא בעל ערך.

הגמרא במסכת סנהדרין (יא, ב) כותבת:

תנו רבנן: אין מעברין את השנים אלא ביהודה. ואם עברוה בגליל - מעוברת. העיד חנניה איש אונו, אם עברוה בגליל אינה מעוברת. אמר רב יהודה בריה דרבי שמעון בן פזי מאי טעמיה דחנניה איש אונו? אמר קרא "לשכנו תדרשו ובאת שמה" כל דרישה שאתה דורש לא יהיו אלא בשכנו של מקום.

רש"י מבאר שהעבור הוא בבית דין הקבוע ביהודה והכונה לבית הדין שבירושלים וזו הדרשה "לשכנו תדרשו". מקום השכינה הוא בירושלים שבארץ יהודה. ואולם הרמב"ם (קידוש החודש ד, יב) כותב:

ואין מעברין את השנה אלא בארץ יהודה שהשכינה בתוכה שנאמר "לשכנו תדרשו", ואם עברוה בגליל מעוברת.

מלשון הרמב"ם מבואר שמעברים בכל ארץ יהודה לכתחילה והטעם כמו שמבאר היד רמ"ה החולק על רש"י, וסובר כיון שבית המקדש ביהודה וכולה יחידת נחלה אחת לכן כולה ארץ שכינה. שיטת הרמב"ם והיד רמ"ה מבוארת על פי מה שכתבנו שארץ יהודה היא ארץ הברכה וכולה ארץ השכינה אף שהמרכז ודאי בבית המקדש בירושלים, אבל ההשפעה מירושלים היא על כל ארץ יהודה.

צפון ודרום שבברכה ובקללה אינם ציונים למקום מגורים אלא פניה לשתי קבוצות של האוכלוסיה. הקבוצה האחת עוסקת בצד התורני והיא הקבוצה הקטנה. לעומתה הקבוצה הגדולה שעיסוקה אינו קשור לתורה. הבטחון של קבוצה זו הוא אם הם בונים מזבח שעליו כתובה התורה. אם הם קשורים לתורה זוהי ההגנה מהדרדרות רוחנית, ונתינת קדושה לעיסוק בחול.